

TURKISTON JADIDLARINING TA'LIM ISLOHOTLARI VA YANGI USUL
MAKTABLARI

Usmonova Husnida Xudoberdi qizi

Farg'ona davlat universiteti 2-bosqich talabasi husnidausmonova36@gmail.com +998953461133

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan jadidchilik harakati vakillarining ta'lim sohasidagi islohotlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi faoliyati va milliy ma'rifat taraqqiyotiga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Jadidlarning an'anaviy maktab va madrasalardagi ta'lim tizimini yangilashga qaratilgan pedagogik qarashlari, darsliklar yaratish, dunyoviy fanlarni joriy etish, o'qitish metodikasini isloh qilish borasidagi amaliy ishlari tarixiy manbalar asosida yoritiladi. Yangi usul maktablarining jamiyat modernizatsiyasidagi o'rni, milliy uyg'onish jarayoniga ta'siri va bugungi O'zbekiston ta'lim siyosati bilan bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Maqola jadid merosining zamonaviy dolzarbligini ko'rsatishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, Yangi usul maktablari, Ma'rifatparvarlik, Ta'lim islohoti, Milliy uyg'onish, Pedagogik yangilanish, Dunyoviy fanlar, Turkiston Ijtimoiy hayoti, Zamonaviy ta'lim siyosati.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Jadidlar g'oyalari yangi O'zbekiston strategiyasi bilan har tomonlama uyg'un va hamohang"dir. Ularning ilm-fan, ta'lim va ma'rifat yo'lidagi kurashi bugungi kun ta'lim islohotlarining asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Prezidentimizning so'zlariga ko'ra, jadidlar g'oyat murakkab va qiyin sharoitda bilim va ma'rifat tarqatish, ta'lim-tarbiya sohasini isloh qilish orqali xalqni yangi hayotga tayyorlaganlar. Bu merosni chuqur o'rganish va targ'ib etish orqali yosh avlod bugungi tinch va erkin hayotning qadrini yanada chuqurroq anglaydi. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston mustamlakachilik zulmi ostida iqtisodiy, madaniy va ilmiy taraqqiyotdan ortda qolgan edi[1.130]. An'anaviy maktab va madrasalarda ta'lim asosan diniy matnlarni yodlashga asoslangan bo'lib, davr talablariga javob bermasdi. Bunday sharoitda jamiyatni yangilash, xalqni jaholatdan chiqarish va milliy o'zlikni saqlash dolzarb masalaga aylandi. Ana shu zarurat jadidchilik harakatining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Jadidchilikning nazariy asoslari qrim-tatar ma'rifatchisi Ismoil G'aspirali faoliyati bilan bog'liq. Uning "usul-i jadid" – yangi o'qitish usuli musulmon xalqlarini zamonaviy bilimlar bilan qurollantirishga qaratilgan edi. Bu g'oya Turkiston ziyolilari tomonidan qabul qilinib, mahalliy sharoitga moslashtirildi va ta'lim orqali jamiyatni uyg'otishga yo'naltirilgan keng ma'rifiy harakatga aylandi.

Turkiston jadidlarining ta'lim sohasidagi faoliyati. Turkiston jadidlari orasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat kabi ma'rifatparvarlar yetakchi o'rin tutadi. Ular ta'limni millat taraqqiyotining bosh omili deb bildilar va "maktab – millatni qutqaruvchi kuch" degan g'oyani ilgari surdilar. Siyosiy va iqtisodiy islohotlardan oldin inson tafakkurini o'zgartirish zarur edi, bu esa faqat zamonaviy ta'lim orqali amalga oshardi. Yangi usul maktablari jadidlarning eng muhim amaliy tashabbusi bo'ldi. Bu maktablar mazmun, metodika va tashkiliy jihatdan eski maktablardan keskin farq qilardi. Savod chiqarish jarayoni tezlashtirildi:

harflarni yodlash o'rniga tovush (savtiya) usuli joriy etildi, bu bolalarga qisqa muddatda o'qish-yozishni o'rgatdi. Darslar sinf tizimida, jadval asosida o'tilar, o'quvchilar yosh va bilim darajasiga qarab guruhlarga ajratilardi. Jadid maktablarida diniy bilimlar bilan bir qatorda matematika, geografiya, tarix, tabiiyot, ona tili va adabiyot kabi dunyoviy fanlar o'qitildi. Bu o'quvchilar dunyoqarashini kengaytirib, real hayotga tayyorladi. Mustaqil fikrlash, savol berish va tahlil qilish ko'nikmalari shakllantirildi. Darslarda xarita, globus, rasmlar kabi ko'rgazmali vositalar qo'llanildi. Jadidlar yangi darsliklar va o'quv qo'llanmalarini yaratdilar[2.156]. Bu kitoblar sodda tilda yozilib, axloqiy tarbiya, vatanparvarlik, ilmga muhabbat va milliy o'zlik g'oyalarini singdirdi. Avloniy tarbiyani millat kelajagi bilan bog'lasa, Behbudiy maktabni jamiyat islohining asosiy instituti deb bildi. Fitrat ilm-fan va tafakkur erkinligini milliy taraqqiyot sharti deb hisobladi.

Yangi usul maktablarining yoyilishi va ta'siri. Yangi usul maktablari qisqa vaqt ichida Turkistonning ko'plab shahar va qishloqlarida yoyildi. Toshkentda 1919-yilda 16 ta, Qo'qonda 24 ta, Andijonda 34 ta shunday maktab faoliyat ko'rsatdi. Ular atrofida teatr, matbuot, kutubxona va madaniy to'garaklar shakllanib, keng ma'rifiy muhit vujudga keldi. Jadidlar gazeta-jurnallari va sahna asarlari orqali xalqni uyg'otdi va zamonaviy fikrlashga chorladi. Shunday qilib, yangi usul maktablari nafaqat ta'lim maskani, balki milliy uyg'onish markazlariga aylandi. Jadidlar ayollar ta'limiga alohida e'tibor qaratdilar. Jamiyat taraqqiyotini ayollar savodxonligisiz tasavvur qilib bo'lmasligini ta'kidlab, qizlar maktablarini ochishga harakat qildilar. Ilm olish erkak va ayol uchun barobar farz deb hisobladilar. Bu o'sha davr uchun jasoratli qarash edi va ma'rifatli oila – ma'rifatli jamiyat poydevori ekanligini ko'rsatdi. Turkiston jadidlarining ta'lim islohotlari va yangi usul maktablari mavzusiga qo'shimcha ma'lumotlar quyidagicha. Jadidchilik harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jamiyatida chuqur iz qoldirdi, chunki ular nafaqat ta'lim tizimini yangilashga, balki xalqni jaholatdan chiqarish, milliy o'zlikni anglash va mustamlakachilik zulmiga qarshi turishga intildilar[3.110].

Ismoil G'aspirali 1884-yilda Qrimning Boqchasaroy shahrida birinchi "usuli jadid" maktabini ochdi va bu tajriba tez orada Turkistonga yetib keldi. 1893-yilda Buxoro amiri Abdulahadxon ruxsati bilan Mo'minxo'ja Vobkendiy va Domla Fozil sa'y-harakati bilan Buxoroda dastlabki yangi usul maktabi ochildi. O'zbekiston hududida keyingi maktablar 1898-yilda Qo'qonda Salohiddin domla va Samarqandda paxta zavodi huzurida tatar muallimlari tomonidan tashkil etildi (o'sha paytda ularni "no'g'oy maktab" deb atashgan). 1900-yildan boshlab Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov, Samarqandda Abduqodir Shukuriy (Shakuriy) kabi yetakchi jadidlar yangi usul maktablarini ochdilar. Andijon, Namangan, Xiva va boshqa shaharlarda ham shunday maktablar paydo bo'ldi[4.78].

Yangi usul maktablari soni tez o'sdi, 1911-yilda Turkistonda 63 ta yangi usul maktabi bo'lib, ularda 4106 nafar bola tahsil olayotgan edi. Toshkentning o'zida 24 ta maktabda 1740 o'quvchi o'qigan. 1917-yil boshlarida o'lkada 100 ga yaqin jadid maktablarida 5000 dan ziyod o'quvchi bor edi. Toshkentning eski shahar qismida 1919-yilda 16 ta, Qo'qonda 24 ta, Andijonda 34 ta yangi usul maktabi faoliyat ko'rsatgan. Bu maktablar asosan xususiy bo'lib, ko'pincha muallimning uyida yoki bo'sh hovlida joylashgan, maxsus bino qurilmagan. Chor hukumati ularni xavfli deb hisoblab, 1911-yilda tatar muallimlarini

ishdan bo'shatib, bir necha o'nlab maktabni yopdirgan[5.80]. O'qitish usuli tubdan o'zgardi eski maktablardagi yakkama-yakka o'qitishdan sinf tizimiga o'tildi, tovush usuli (usuli savtiya) joriy etildi – harflarni yodlash o'rniga tovushlar orqali o'qish-yozish o'rgatildi, bu bolalarga qisqa muddatda savod chiqarish imkonini berdi. Maktablar asosan 1–4-sinflardan iborat boshlang'ich bo'lib, 1913/14 o'quv yilidan ayrim joylarda 2 bosqichli (tahziriylar va rushdiy) tizim joriy etildi – masalan, Munavvarqorining Toshkentdagi namuna maktabida, Abduqodir Shakuriyning Samarqanddagi va A.Ibodiyevning Qo'qondagi maktablarida 5–6-sinflar ish boshladi[6.65].

Darslarda diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlar – arifmetika, geometriya, geografiya, fizika, kimyo, tabiiyot, ona tili, adabiyot, ba'zi maktablarda rus tili o'qitildi. Ko'rgazmali qurollar (xarita, globus, rasmlar) faol qo'llanildi. Jadidlar o'zlari darsliklar yaratdilar: Munavvarqori "Adibi avval" (1907), "Adibi soniy" (1907), "Usuli hisob", "Tarixi qavm turk", "Er yuzi" (1916–1917), Behbudiy "Risolai asbobi savod" (1904), "Risolai jug'rofiyai umroniy" (1905), Avloniy "Birinchi muallim" (1910), "Ikkinchi muallim" (1912), "Turk gulistoni yoxud axloq", Fitratning bir qancha til va adabiyot bo'yicha asarlari shular jumlasidan. Bu kitoblar sodda o'zbek tilida yozilgan, vatanparvarlik, axloq, ilmga muhabbat g'oyalarini singdirgan[7.310].

Jadidlar ayollar ta'limiga ham katta e'tibor qaratdilar – qizlar uchun alohida maktablar ochishga harakat qildilar, chunki ma'rifatli oila – ma'rifatli jamiyat poydevori deb hisobladilar. Bu o'sha davr uchun juda jasoratli qadam edi.

Yangi usul maktablari atrofida keng ma'rifiy muhit shakllandi: teatrlar, kutubxonalar, qiroatxonalar, gazeta-jurnallar (masalan, Behbudiy "Samarqand" va "Oyna" jurnalari) ochildi. Ular xalqni uyg'otish, zamonaviy fikrlashga chorlashda muhim rol o'ynadi. Jadidlarning bu faoliyati qisqa vaqt ichida yangi ziyolilar avlodini yetishtirdi, ular keyinchalik milliy istiqlol harakatida faol qatnashdilar[8-120].

Bugungi kunda jadid merosi o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda – innovatsion metodlar, milliy qadriyatlar bilan dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirish, yoshlarni mustaqil fikrlashga o'rgatish tamoyillari jadid pedagogikasining bevosita davomi hisoblanadi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning ta'kidlashicha, jadidlarning g'oyalari "Yangi O'zbekiston" strategiyasi bilan to'la hamohangdir. Shu bois ularning ta'limdagi islohotlari nafaqat tarixiy, balki hozirgi ta'lim siyosati uchun ham qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Jadid ta'lim islohotlarining tarixiy ahamiyati va bugungi dolzarbligi. Jadidchilik harakati qisqa vaqt faoliyat ko'rsatgan bo'lsa-da, ma'naviy va madaniy ta'siri ulkan bo'ldi. Ular yaratgan ta'lim modeli keyinchalik milliy maktab tizimining shakllanishiga zamin yaratdi. Xalq ongida ilmga intilish, yangilikka ochiqlik va milliy o'zlikni anglash sifatlari shakllandi. Yangi ziyolilar avlodi yetishib chiqdi va ular keyingi tarixiy jarayonlarda muhim rol o'ynadi. Bugungi kunda jadidlarning qarashlari o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Innovatsion metodlar, milliy qadriyatlar bilan dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirish, yoshlarni mustaqil fikrlashga o'rgatish – bular jadid pedagogikasining bevosita davomi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning ta'kidlashicha, jadidlar yangilanish, erkinlik, adolat, ilm va ma'rifat bayrog'i ostida kurashganlar. Shu bois ularning merosi hozirgi ta'lim siyosati uchun muhim nazariy va amaliy manba hisoblanadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki Turkiston jadidlari ta'lim islohotlari orqali jamiyatni modernizatsiya qilish yo'lini ochdilar. Yangi usul maktablari nafaqat savodxonlikni oshirdi, balki milliy uyg'onish va istiqlol g'oyalarini tarqatdi.

Bu meros bugungi O'zbekiston ta'lim tizimida, ayniqsa "Yangi O'zbekiston" strategiyasida o'z aksini topmoqda. Jadidlarning "ilm – millatni qutqaruvchi kuch" degan g'oyasi bugun ham dolzarb bo'lib qolmoqda va kelajak avlodlarni ma'rifat yo'liga yetaklaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Mirziyoyev, Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston, 2021. 130-bet
2. Xolid Adib. O'zbekiston tavalludi: ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob. Toshkent: Akademyanashr, 2022. 156-b
- 3.Behbudiy, M. Tanlangan asarlar. Toshkent: Sharq nashriyoti, 2005.110-bet
4. Fitrat, A. Tanlangan asarlar. Toshkent 2012. 78-b
- 5.Avloniy, A. Turk gulistoni yoxud axloq. Toshkent: Ma'naviyat, 1998. 80-bet
- 6.G'aspirali, I. Ismoiliy asarlar. Simferopol: Qrim nashriyoti, 2000. 65-bet
- 7.Allworth, E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. Stanford: Hoover Institution Press, 1990. 310-c
- 8.Kamp, M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling Under Communism. Seattle: University of Washington Press, 2006. 120-c